

Dr Vladan Đorđević, prvi srpski vojni hirurrg-operator i prvi sanitetski pukovnik Srpske vojske, načelnik njenog saniteta u tri rata koje je vodila u drugoj polovini 19.veka (1876, 1877 /1878. i 1885), vojni pisac i istoričar srpskog vojnog saniteta - vojnički deo njegovog života

Dr. Vladan Djordjevic, the first Serbian military surgeon-operator and the first medical colonel of the Serbian Army, chief of its medical care in the three wars it fought in the second half of the 19th century (1876, 1877/1878 and 1885), military writer and historian of the Serbian military medicine - A military part of his life

Aleksandar S. Nedok

**Akademija medicinskih nauka Srpskog lekarskog društva, Beograd, Srbija
Academy of Medical Sciences of the Serbian Medical Society, Belgrade, Serbia**

Ključne reči:

istorija medicine; istorija, xix vek; istorija, xx vek; sanitetska služba; medicina, vojna; hirurgija.

Key words:

history of medicine; history, 19th century; history, 20th century; medical corps; military medicine; surgery.

Uvod

O dr Vladanu Đorđeviću može se pisati iz više uglova, njegov bogati život ga je vodio od vojnog hirurga i rukovođenja vojnim sanitetom u vremenima tri rata XIX veka, pisca znamenitih istorija vojnog saniteta, preko predsednika beogradske opštine i zdravstvenog reformatora, poslanika srpske države u Grčkoj i Turskoj i ministra u vladama, do predsednika srpske Vlade na prelomu vekova i, najzad, do osuđenika na zatvor zbog odavanja državne tajne.

Manje su poznati detalji njegove vojne delatnosti, od vremena kada je bio vojni lekar-hirurg, šef Hirurškog odeljenja beogradske vojne bolnice, potom ratni divizijski referent saniteta i, konačno, načelnik celokupnog srpskog vojnog saniteta u tri rata koje je Srbija vodila, dva sa Turskom i jedan sa Bugarskom. Razlog tome je, manje, u nepovratno pretrpljenim gubicima vojnih arhiva u ratovima, već, pre svega, u njegovom ranom izlasku iz vojske posle ratova sa Turskom 1876/78. i opredeljenju za druge, građanske dužnosti i položaje, sve do kratkotrajnog povratka na rukovodeću dužnost u vojnom sanitetu za vreme rata sa Bugarskom 1885. godine. Zbog toga, danas postoji samo jedna njegova vojna kondukt-lista iz 1874. godine i nekoliko Kneževih Ukaza, bilo u dokumentu, dnevnim novinama ili u Službenom vojnom listu.

Ovaj rad, pisan povodom 90. godišnjice njegove smrti, govori o tom delu njegovog života, kao vojnog lekara i rukovodioca i neprevaziđenog pisca vojnosanitetske istorije.

Detinjstvo i mladost, studije i specijalizacija hirurške operatike

Rođen je 21. novembra 1844. godine u Beogradu u grko-cincarskoj porodici od oca „hećima Đorda“, rodom iz Furke u Epiru, priučenog vojnog apotekarskog i medicinskog pomoćnika, i majke Marije, „lepe Mace“, iz poznate cincarske beogradske porodice Leko. Na krštenju je dobio ime Hipokrat, koje je u kasnijim školskim danima zamenio srpskim imenom Vladan na predlog profesora Đure Daničića, posle nekoliko njegovih uspešnih rodoljubivih sastava. Osnovno obrazovanje je stekao u školi pored Saborne crkve, a sedmorazredno, gimnazijsko, u Prvoj beogradskoj gimnaziji u generaciji 1861/1862, u kojoj je bilo nekoliko kasnije poznatih imena. Posle jedne letnje studentske ekskurzije po srpskim planinama, gde ga je zapazio poznati krajinski lekar i botaničar, dr Stevan Mačaj, na njegov nagovor odlučio je da studira medicinu. Pošto je dr Mačaj o njemu razgovarao sa dr Josifom Pančićem, drugim slavnim lekarom, botaničarem, profesorom Velike Škole, članom Srpskog učenog društva i kasnijim predsednikom Srpske Kraljevske Akademije nauka, ovaj ga je preporučio za državnu stipendiju i tako, dr Vladan u jesen 1863. godine odlazi u Beč na studije zajedno sa budućim istaknutim vojnim lekarima Lazom Dokićem, Mihailom-Radmiom Lazarevićem i Mihailom-Mikom Markovićem. Ne ulazeći u njegovu bogatu vanmedicinsku aktivnost na društvenom i političkom polju u toku studija, treba istaći da je Vladan diplomirao polažući tri

završna ispita tokom 1869. godine, zahvaljujući kojima je postao doktor medicine, doktor hirurgije i magistar opstetrijice. Posle prve od dve doktorske diplome, koje je stekao u Beču, proveo je jedan semestar u Pragu, u velikom porodilištu profesora Sajferta da bi stekao i treću diplomu, a potom se vratio u Beč da učestvuje na konkursu za pitomce-operatore na Prvoj hirurškoj univerzitetskoj klinici profesora Teodora Bilrota¹⁻³.

Položivši sa uspehom prijemni ispit, postao je lekar-asistent kod profesora Bilrota, ali je uskoro, kao i profesor Bilrot, napravio prekid da bi učestvovao u ratu Francuske i Pruske (1870/71), zatim se vratio i dve pune školske godine, u grupi od osam mladih lekara koji će kasnije postati istaknuti profesori hirurgije germanofonske Evrope (Austrija-Nemačka-Švajcarska), nastavio specijalizaciju. Za vreme specijalizacije se isticao svojim radom, objavivši u bečkom medicinskom časopisu dva rada, jedan o zaustavljanju venskog krvavljenja, a drugi o limforeji, koji su dosta navođeni u udžbenicima hirurgije onog vremena².

Kraljevski pruski ordinirajući lekar 1870/71. godine

Upravo u vreme započinjanja njegove specijalizacije, u leto 1870. godine izbio je prusko-francuski rat u kome su se Pruskoj pridružile i ostale, tada nezavisne nemačke države koje su se posle pobeđe ujedinile u Prvi nemački rajh.

Zainteresovan kao mladi hirurg da prouči poljsku vojnosanitetsku službu i da se izvežba u ratnoj hirurškoj tehnici, Vladan je zamolio srpsku Vladu za dozvolu da učestvuje u ratu u sastavu udružene nemačke vojske. Vlada mu je dozvolila i poslala još dva sanitetska oficira, dr Filipa Taisića i dr Sifila Holeca i tri oficira (potpukovnik Bojović, kao šef ekipe, major Lešjanin i kapetan Bogičević) da zajedno otputuju na front, kao srpski posmatrači. Međutim, zbog strogih nemačkih vojnih propisa o zabrani prisustva stranaca u zoni operacija, njihov put se završio u Glavnom štabu nemačke vojske u Majncu, gde im je rečeno da se kao lekari moraju prvo isprobati, četiri nedelje u pozadinskoj bolnici i da tek, potom, mogu, uz odobrenje, raditi u nekoj frontovskoj vojnoj bolnici. Kako se dr Holecu i dr Taisiću to nije dopalo, oni su se vratili, dok je Vladan pristao i bio poslat na bolnički brod - rezervnu bolnicu "Jozef Miler", ukotvljen na Majni kod Frankfurta, gde je uspešno proveo jednomesečnu probu i potom se vratio u Beč kod prof. Bilrota koji se i sam spremio da krene u službu svome narodu. On je, u decembru 1870, pre odlaska, pošto je zamoljen od pruskog saniteta da im pošalje u pomoć dva vešta operatora, prekinuo operatorski kurs i poslao Vladana i dr Emila Pernicu u Frankfurt. Tamo je Vladan postavljen za „kraljevskog pruskog ordinirajućeg lekara“ u Rezervnoj bolnici br. 1 pri XI pruskom korpusu, u kojoj je vodio dva odeljenja od po 20 kreveta puna težih hirurških bolesnika. Doživeo je čast da u inspekciju dođe glavni vojni inspektor pruske vojske, general-lekar profesor Bernhard fon Langenbek, učitelj Bilrotov, koji je pohvalio njegov rad, posebno u pogledu primene konzervativne hirurgije kojom se izbegavaju amputacije kod komplikovanih povreda zglobova i udova i ranjenici pošteduju od invaliditeta. Za svoj rad odlikovan je sa dve pruske ratne medalje. Kao nauk iz svojih iskustava, Vladan je usvojio devizu koju je predavao i drugima da „hirurg treba da ima milostivo srce, iako mu ono ne sme oduzeti energiju“, t.j. da ima odlučnost da izvrši ono što je neminovno, ali da sačuva sve što je moguće⁴⁻⁷.

Za vreme svoga rada u nemačkom sanitetu Vladan se nije zadovoljio samo svojim usavršavanjem u ratnoj hirurgiji, već je od svoga šefa dobijenu celokupnu prusku vojnosanitetsku administrativnu i organizacionu dokumentaciju preveo na srpski jezik i predao Ministarstvu vojnom. Kasnije, u okviru priprema za rat sa Turskom, na osnovu te dokumentacije, komisija u kojoj

je bio i on sa dr Filipom Taisićem i potpukovnikom Evgenijem Kalinićem, izradila je ustrojstvo i uređenje vojnog saniteta. I ne samo ta dokumenta, već je 1. 8. i 16. jula 1871. poslao iz Frankfurta svoja poznata „Vojno-lekarska pisma“ sa svojim zapažanjima i izvedenim zaključcima stečenim tokom frontovskog i pozadinskog rada i, uopšte, zapažanja o organizaciji nemačke vojske i njenog saniteta koja su potom odštampana u posebnoj knjižici u Državnoj štampariji na 206 stranica^{4, 8}.

Srpski vojni lekar hirurg-operator, 1871-1876. godine

Po okončanju rada u nemačkom vojnom sanitetu Vladan se vraća u Beč da nastavi prekinutu dvogodišnju specijalizaciju i, posle dobijene diplome operatora, u julu 1871. godine vraća se u Beograd i odmah stavlja na raspoloženje Ministarstvu unutrašnjih dela da odsluži svoju stipendiju. Kako se čekanje na posao odužilo, otvorio je privatnu ordinaciju kod današnjeg „Londona“ u kojoj je sa uspehom obavljao lekarsku delatnost.

Tadašnji ministar vojni, potpukovnik Jovan Belimarković, kada je saznao da se Vladan nalazi u Beogradu, pozvao ga je na razgovor i, potom, zatražio od Vlade da se on ustupi vojsci, imajući u vidu njegovo ratno iskustvo i diplomu hirurga-operatora. Tada se, po prvi put u svojoj kratkoj istoriji, beogradska vojna bolnica podelila na dva odeljenja, nastavljajući u kasnijim periodima ovaj savremeni pravac u razvoju medicinske nauke i struke koji je podrazumevao njeno rašlanjivanje na pojedine grane. Za ovo je bio posebno značajan razvoj bakteriologija koja je omogućila novi pristup (najpre antiseptični, a kasnije aseptični) u hirurškom zbrinjavanju rana i, uopšte, radu hirurga. Najbolja ilustracija ovog novog pravca u hirurgiji, bile su prve Bilrotove trbušne operacije.

Kneževim Ukazom, Vladan Đorđević postaje „vojeni lekar vtore klase“ na mestu šefa Hirurškog („Spoljnog“) odeljenja beogradske bolnice, dok je, istovremeno, šef Unutrašnjeg odeljenja postao „vojeni lekar 2. klase“ dr Stefan Nedok, a upravnik glavni „vojeni lekar 2. klase“ dr Jovan Mašin. Već posle 2,5 godine, 16. februara 1874, Vladan postaje „vojeni lekar 1. klase“, a 29. novembra 1874, glavni „vojeni lekar 2. klase“, odnosno, izmenama u dotadašnjem zakonu (donesenom 20.03.1864), od 29. januara 1875, sanitetski major^{6, 9}. Time je presečena rasprava između lekara o njihovom statusu u vojsci, o lekaru-oficiru, itd, mada su iz toga i oko pitanja ko je dužan da bude dežurni lekar u beogradskom garnizonu, proistekli neki zaostali međusobni animoziteti koji se danas naslućuju iz Vladanovih pisanih dela u njegovim subjektivnim ocenama pojedinih ličnosti ondašnjeg vojnog saniteta. Iz tog prelomnog vremena sačuvana je jedina njegova kondukt-lista u kojoj je on popunio svoje opšte podatke, a glavni „vojeni lekar 2. klase“, dr Filip Taisić, kao njegov pretpostavljeni, upisao je službenu ocenu koja glasi: „Vrlo je darovit, bistar i s(h)vatljiv. Posve sposoban u lekarstvu, a naročito operativnoj hirurgiji. U svojoj struci za sve je sposoban i vrlo upotrebljiv. U vršenju službe vrlo revnosta, tačan, uredan i iz sopstvenih pobuda zauzumljiv. U službi i van nje je vladanja primernog i ponašanja dostojanstvenog i u svemu prema stanju i položaju. U privatnim svojim poslovima dobar je ekonom i vidi se da je vešt u poslovima. Zaslužuje da se unapredi, no skoro je avanzovao“¹.

Na mestu šefa Hirurškog odeljenja beogradske vojne bolnice ostao je sve do mobilizacije za rat sa Turskom 1876. godine. Za to vreme stekao je ugled odličnog hirurga i, istovremeno, dobrog poznavao austrijske i nemačke vojnosanitetske organizacije, kao dobro uređene službe u poređenju sa stanjem u malom i siromašnom srpskom vojnom sanitetu za koje su bili karakteristični loši uslovi rada, siromašna oprema, loše uređene postojeće vojne bolnice, loši higijenski uslovi u kasarnama i loš odnos prema vojnim lekarima¹⁰.

Odmah po stupanju u vojnu službu, uspeo je da 22. aprila 1872. godine organizuje sastanak sa grupom od 15 beogradskih lekara, na kome je odlučeno da se osnuje Srpsko lekarsko društvo, a nešto kasnije, 16. septembra iste godine, i njegov časopis Srpski arhiv za celokupno lekarstvo².

Te 1872. godine, Vladan izdaje tri knjižice, dve u Beogradu i jednu u Novom Sadu: „Sanitetski poslovi u Srbiji“ (69 stranica u kojoj opisuje, potpomognuto skicama, beogradske bolnice¹⁰, „O kauterisanju rana“ (32 stranice i 13 tablica) i „Narodna medicina u Srba“ (77 strana)¹¹. Zapazivši njegov talenat i vrednoću, ministar vojni ga u zimu 1872/73. određuje da u novoobrazovanoj Oficirskoj školi u Beogradu održi za oficire Stajaće i Narodne vojske, t.j. aktivne i rezervne, seriju od 14 predavanja iz vojne higijene, u kojima je izložio savremena evropska shvatanja o tom veoma važnom pitanju čuvanja vojničkog zdravlja, što je kasnije, 1874. godine, štampano u posebnoj knjižici „Načela vojne higijene“ na 392 stranice¹². Istovremeno, izdata je i knjižica „Bolničarska služba“ na 214 stranica koja će služiti obrazovanju vojnih bolničara, tom neophodnom delu vojnog saniteta¹³. Godine 1875. preveo je Bilrotovu „Opštu hiruršku patologiju i terapiju, prvi deo“, koja je štampana u Državnoj štampariji. Kada je početkom 1875. godine u sanitetu kragujevačkog garnizona, u kome je bila tek završena zgrada nove vojne bolnice, došlo do organizacionih i personalnih problema, ministar vojni poslao je dr Vladana da utvrdi stanje i uzroke nastalih problema i da predloži rešenja. Posle izvršene inspekcije, on piše opširan izveštaj i predlaže da se u Kragujevac premesti jedan viši sanitetski oficir koji će da sredi stanje¹⁴. Na osnovu ovoga izveštaja ministar premešta u Kragujevac glavnog vojnog lekara 2. klase dr Stefana Nedoka i postavlja ga „za upravnika vojne bolnice i da ujedno vrši nadzor nad trupnim lekarima, da u bolnici zavede odeljenja za unutrašnje i spoljne bolesti i da premesti ambulatoriju iz bolnice u kasarnu“¹⁵.

Iz ovoga perioda potiče njegova Istorija srpskog vojnog saniteta, knjiga I, u kojoj na 816+XXXIV stranica daje ceo njegov razvoj od 1835. do 1875. godine. Knjiga je izdata 1879. godine, pored knjige dr Lindenmajera o Srbiji i razvoju njenog saniteta, što je druga vojnosanitetska inkunabula od neprocenjive vrednosti⁶. Za pisanje ove knjige, načelnik saniteta, dr Beloni, dao mu je svoje uspomene, iz vremena njegovog upravljanja sanitetom, koje su bile napisane na 60 tabaka hartije (danas se one, na žalost, smatraju izgubljenim).

Pripreme za rat sa Turskom

Kada je u leto 1875. godine hercegovački ustanak počeo sve više da uzima maha, u Srbiji je zavlдало uverenje da nije daleko čas kada će ona morati da „zagazi“ u rat radi svoje braće koja su u Hercegovini krvavila. U tom cilju ministar vojni određuje, između ostalih mera, komisiju „da pregleda sadašnje stanje našeg vojnosanitetskog depoa i da pobroji šta bi još valjalo nabaviti za potpunu opremu vojnog saniteta“ i u nju određuje dva sanitetska oficira, majore dr Savu Petrovića i dr Vladana Đorđevića. Komisija je podnela opširan izveštaj koji je pokazao katastrofalno stanje: „To je bilo sve što je srpska vojska

za 40 godina svoga opstanka nabavila od vojnosanitetskih potreba na slučaj rata“. Stoga je komisija morala mnogo toga da traži, podnevši spisak potreba u materijalu, opremi i ljudstvu. Sve je to koštalo „ravno 110 000 zlatnih dukata. Zbog opšteg državnog siromaštva od svega ovoga ne bi ništa, ministru vojnom se ipak učinilo da možda ipak neće doći do rata“. Te iste godine šef vojnog saniteta, potpukovnik dr Karlo Beloni, u dva maha, 2. i 29. septembra podnosi zahtev ministru „da se zbog sadašnjih, otlaganju netrepećih okolnosti, što pre reši pitanje o ustrojstvu vojnog saniteta, jer vojni sanitet ni posle 40 godina svoga postojanja još nemađađe ustrojstva za ratnu službu, a kamoli uputstva detaljnog za njeno vršenje“⁴. Tek decembra 1875, ministar je odredio komisiju u sastavu đeneralštabni potpukovnik Jevđenić Kalinić i sanitetski majori dr Filip Taisić i Vladan Đorđević. Taj ogroman posao je, na Vladanovo insistiranje, urađen na bazi najnovijeg ustrojstva pruskog saniteta i pretočen u dva raspisa ministra vojnog 1. marta 1876. godine: „Uređenje i raspored vojnog saniteta“ i „Uputstvo za službu vojnog saniteta srpske narodne i stajaće vojske“. Da bi se sve to uradilo Vladan je bio premešten iz vojne bolnice u ministarstvo vojno za „delovođu vojnog sanitetstva“ u kome su dotle bili dr Beloni, kao referent, i dr Taisić, kao njegov zamenik¹⁶. Obavivši ogroman rad u dve komisije i, istovremeno, odlučno utičući da se osnuje Društvo za privatnu pomoć ratnim ranjenicima i bolesnicima, buduće Srpsko društvo Crvenog Krsta, o čemu je Vladan održao i dva javna predavanja 2. i 8. januara 1876. (iz prvog je potekla knjižica „Crveni krst na beloj zastavi“ na IV+156 stranica, a u drugom „Sećanje na Solferino“ je evocirao sećanje na prvu bitku u kojoj je organizovano pomagano ranjenicima), on je uspeo, u to vreme, da sa nemačkog jezika prevede i izda knjigu poznatog profesora iz Tibingena, dr Landsbergera, „Ratna hirurška tehnika“.

Dr Vladan je 19. marta 1876, u okviru priprema za rat sa Turskom, Knjaževim Ukazom imenovan za načelnika saniteta Južnomoravske divizije¹⁷.

U to vreme srpska vojska je imala samo 19 lekara: potpukovnika dr Karla Belonija, majore Filipa Taisića, Savu Petrovića, Vladana Đorđevića, Josifa Holecu i Stefana Nedoka, kapetane 1. klase Maksima Nikolić-Miškovičeva, Leonarda Lontkijevića, Lazu Do kića, Aleksandra Verminskog i kapetane 2. klase Jovana Kovača, Juliusa Lenka, Petra Ostojića, Iliju Milijića, Dimitrija Kufasa, Mihaila Lazarevića, Milutina Popovića, Jovana Porubovića i Jaroslava Kuželja, 5 lekarskih pomoćnika (Đorđe Đorđević, Venceslav Švarc, Dimitrije Lomigorić, Pavle Karadžić i Franja Nađ), jednog apotekara (kapetan 1. klase Alojz Helih) i 4 apotekarska pomoćnika (M. Mihailović, M. Birg, M. Herman i N. Cenić), a u Srbiji još 41 građanskog lekara, 5 lekarskih pomoćnika i 25 apotekara i njihovih pomoćnika.

Vladanovo poslednje delo u ministarstvu, pre odlaska na ratnu dužnost, bilo je „Uputstvo za divizijske načelnike saniteta o tome šta imaju pre svega da urade u svojoj, za sve njih tako sasvim novoj službi“¹⁸. Uz njega je išlo „Uputstvo odnosno formacije sanitetskih trupa i zavoda“ koje je za sve načelnike divizijskih saniteta izradio Đeneralštab ministarstva vojnog¹⁹.

Mobilizacija vojske i rat sa Turskom 1876. godine

Otišavši u Čupriju, na svoje mesto opredeljenja, gde se nalazio štab njegove divizije, Vladan se dao na posao sa njemu uobičajenom energijom, trebujući sanitetski materijal, hirurške instrumente, lekove, štampane obrasce i (ranjeničke) cedulje za dijagnozu.

Pri polasku iz ministarstva uspeo je još da isposluje da se svim komandantima brigada i okružnim načelnicima sa teritorije

nadležne divizije naredi sprovođenje 15-dnevnog vežbanja bolničara narodne vojske i „gospode civilnih lekara pomenutih okruga“. On je, pak, lično odlazio u brigadna mesta za vreme izvođenja tih obuka. Osim toga, lično je obišao sva mesta i zgrade gde će biti smeštene ratne i drumske (etapne) bolnice i o tome podneo opširan izveštaj komandantu divizije. Na kraju, organizovao je sanitetske ustanove divizije sa ono malo osoblja koje je imao i u Jovanovcu, Ražnju i Banji aleksinačkoj smestio rezervne bolnice⁴:

1. Divizijsko sanitetsko odeljenje: komandir kapetan dr Mihailo Lazarević, lekarski pomoćnik Karlo Lipold, apotekar Julije Draškoci, apotekarski pomoćnik Karlo Erlih, 94 bolničara;
2. Aleksinačka brigada: komandir sanitetskog odeljenja dr Andrija Janeković i 32 bolničara,
Poljska bolnica: komandir, kapetan dr Milutin Popović, lekar dr Đorđe Dimitrijević, lekarski pomoćnik Andrija Petrović, apotekar Aurel Kalmar i pomoćnik Nikola Cenić, 53 bolničara;
3. Kruševačka brigada: komandir sanitetskog odeljenja, dr Osvald Hajnc i 47 bolničara.
Poljska bolnica: komandir, kapetan dr Petar Ostojić, lekarski pomoćnik Đorđe Vidaković, apotekar Dragoslav Kedrović i 53 bolničara;
4. Čuprijska brigada: komandir sanitetskog odeljenja, dr Andrija Bikl i 47 bolničara,
Poljska bolnica: komandir, dr Mihalo Hadži-Lazić, apotekarski pomoćnik Pavle Novaković i 48 bolničara.

Po objavljenoj mobilizaciji, Vladan je preko komandanta divizije uputio 13. juna zahtev Ministarstvu za još pet lekara, 10 lekarskih pomoćnika i po dva apotekarska pomoćnika za svaku brigadu, uz upozorenje da će „tek onda sanitetska trupa i zavodi područne mi divizije biti u stanju da vrše poljsku sanitetsku službu...kao što je to propisano“⁴.

Bitka na Mramoru

Uveče, 13. juna 1876. godine, sanitetske trupe divizije bile su raspoređene na položajima u tri borbene jedinice, a 20. juna, u 4 časa izjutra, otpočeo je rat bombardovanjem turskih položaja. U očekivanju ranjenika, dr Vladan je na zavojištu koncentrisao sav raspoloživi sanitetski personal divizije u grupe:

- Grupa 1 - pregled i trijaža, kapetan P. Ostojić i M. Hadži-Lazić,
Grupa 2 - hirurške intervencije, dr Vladan i dr L. Stevanović,
Grupa 3 - zavoji i gips, lekarski pomoćnici A. Petrović i Đ. Vidaković,
Grupa 4 - za ponude i okrepćenje ranjenika, apotekari i sveštenik.

Ubrzo, po početku bitke počeli su da pristižu ranjenici - nakupilo ih se 300. Bitka je trajala već 8 sati, ranjenici su slani u II poljsku bolnicu, kada je iznenada vojska počela preko zavojišta da u neredu odstupi, što je demoralisalo osoblje zavojišta „u tom stepenu da ga je samo napereni revolver zadržao na dužnosti, no dok je načelnik saniteta pomagao jednom teškom ranjeniku sve se raspršalo osim njega, lekarskog pomoćnika Andrije Petrovića i bolničara Stajaće vojske zajedno sa pešadijom, konjicom i artiljerijom“. Tek sutradan su

komandanti uspeali da prikupe svoje raštrkane trupe, a dr Vladan svoj sanitet.

Slično se desilo i na istočnom frontu, gde su posle bitke kod Velikog Izvora, 18. jula, napušteni Zaječar i nešto kasnije Knjaževac. U ovoj bici je teže kontuzovan od eksplozije artiljerijske granate načelnik saniteta Timočke divizije major dr Stefan Nedok koji se nalazio u prvoj borbenoj liniji sa svojom ekipom lekara i bolničara radi pružanja hitne pomoći ranjenicima.

Na osnovu iskustva ovih bitaka povećan je broj bolničara po brigadama srpske vojske na 100, dok su na južnom frontu sve bolnice stavljene u Aleksincu pod zajedničku komandu kapetana dr Leonarda Lontkijevića.

Neuspešno ratovanje nastavljeno je na oba fronta, južnom i istočnom, pa je u cilju sprečavanja prodora Turaka u Moravsku dolinu došlo do objedinjavanja pet divizija sa oba fronta (Južnomoravska, Šumadijska, Dunavska, Timočka i kombinovana) pod zajedničkom komandom ruskog generala Mihaila Grigorijeviča Černjajeva pod imenom Moravsko-timočka vojska, preoblikovana u četiri korpusa, na moravskom pravcu dva (Deligradski i Aleksinački) i na istočnom pravcu dva (Banjski i Lukovski) sa istim zadatkom sprečavanja prodora Turaka u Moravsku dolinu. U skladu sa time, 28. jula se reorganizuje sanitet i dr Vladan bude postavljen za načelnika saniteta Vrhovne komande, a za načelnike korpusnih saniteta su tada postavljeni: major dr Stefan Nedok (Lukovski) i kapetani I. Klase, dr Leonardo Lontkijević (Banjski), dr Aleksandar Verminski (Aleksinački) i dr Pavle Stejić (Deligradski). Ovakvo objedinjeni sanitet imao je da izdrži velika iskušenja u teškim odbrambenim bitkama vođenim do 20. oktobra, kada je sklopljeno primirje (Šumatovac, Krevet, Veliki Šiljegovac, Deligrad, Đunis)²⁰.

Nažalost, detalji za rad saniteta u njima su za istoriju izgubljeni, jer su relacije i pisani izveštaji četiri načelnika korpusnih saniteta o njihovom radu podneti dr Vladanu i kod njega ostali neiskorišćeni pošto on, okrenuvši se posle rata 1877/78. drugim, civilnim poslovima, nije stigao da ih uobličiti u posebnu knjigu, koja je trebalo da bude sveska 2 njegove druge knjige o istoriji srpskog vojnog saniteta. Stigao je tek 1893. da napiše prvu svesku, jedan članak u novosadskom „Javoru“ 1882. o sanitetu Moravsko-timočke vojske i dve knjige uspomena na srpskoturske ratove koje ne sadrže službene sanitetske pojednosti. Pred toga, nestale su u kasnijim ratnim viorima i ratne beleške doktora Dokića, Holeca, Siberta, F. Kopše, I. Kolovića, Svetića, Maržika, Nedoka, Milovanovića, Laze Lazarevića, Katanića, Stojanovića, Sibera i Varhaftiga, medicinara Josifa Handžarlića i Jeftimija Đorđevića, doktora Guta, Vajsa i Bergera i gospođe Olimpije Noel de Bertije. Sačuvani su jedino memoari medicinara (budućeg doktora) Stevana Ilića i dr Stevana Mačaja.

Ovaj rat, koji se nije srećno završio po Srbiju, ostavivši opustošene istočne i južne njene krajeve koji su bili privremeno okupirani od Turaka, pokazao je da narodna vojska milicijskog tipa, slabo naoružana i obučena, sa malom stajaćom vojskom, izgubljenom u masi mobilisanog naroda, neobučenom za rat, a njen sanitet sa malo sopstvenih kadrova, ne može uspešno da se nosi sa turskim nizomom, obučanim i naoružanim nemačkim oružjem. I da nije bilo velikog broja dobrovoljaca, posebno ruskih, preko 2 500, izgubljenih bitaka bilo bi i više, kao i poslednji boj koji su vodili 1 000 ruskih dobrovoljaca u odbrani Deligradskog šanca i u kome ih je za odbranu Srbije palo 600. Sanitet je, takođe, bio izdašno potpomognut dobrovoljcima iz većeg broja zemalja: Rusije (123), Srba iz Austrougarske (72), Austrijanaca i Švajcaraca (53), Poljaka i Čeha iz Austrije (10), Italijana (6), Engleza (10), Rumuna (4), Bugara (6), Hrvata (2).

U svojoj knjizi II/1 dr Vladan navodi: doktora medicine i hirurgije 59, ruskih lekara i vračeva 49, apotekara i pomoćnika 26, medicinara 147, ruskih feljdšera 25 i nosilaca ranjenika 27⁴. Gubici Srbije u životima su bili oko 5 000 poginulih i umrlih, oko 1 000 nestalih i oko 9 500 ranjenih; mnogi od njih su ostali invalidi. Jedino istorijski pozitivno bilo je, kako reče u Narodnoj skupštini Jovan Ristić, što se „izmešala bratska krv srpska i braće sa Severa“ i, dodajmo, iskovalo ratno zajedništvo koje će se i u kasnijim ratovima potvrđivati.

Posle jedne briljantne pobede Srba (59 000 vojnika) 23. avgusta, protiv nadmoćnih Turaka (93 000 vojnika) u odbrambenoj bici za Aleksinac kod Velikog Šiljegovca, dr Vladan se našao u grupi unapređenih oficira „pozdravljen“ od generala Černjajeva činom sanitetskog potpukovnika. Zvanično, po vojnom šematizmu, on je unapređen Kneževim ukazom sa rangom od 13. avgusta 1876. Kasnije, posle rata, Knjaz Milan je pokušao da ga 17. oktobra 1876. unapredi u čin pukovnika, što je omela kraljica Natalija, upozoravajući ga da je to protivzakonito, budući da je Zakonom bilo predviđeno da sanitetski oficiri napreduju samo do čina potpukovnika, u kome su se nalazili i sam načelnik srpskog vojnog saniteta, dr Karlo Beloni i njegov pomoćnik dr Filip Taisić. Kao utešnu nagradu, dr Vladan je dobio orden Takovskog krsta o vratu, jedini pored generala Černjajeva²¹.

Odmah po sklapanju primirja Vladan je premešten na staru dužnost šefa i lekara Hirurškog odeljenja beogradske vojne bolnice u činu potpukovnika, kako se vidi iz hitno izdatog vojnog šematizma u oktobru mesecu sa novim rasporedima cele vojske.

Između dva rata

Posle rata je dr Vladan oputovao sa generalom Černjajevom u Kišenjev (Vlaška, sada Rumunija), gde se ruska vojska već pripremala za rat sa Turskom. Po povratku, Ukazom Knjaza Milana, dr Vladan je decembra 1876. godine postavljen na mesto načelnika saniteta u Vrhovnoj komandi srpske vojske, sa koga je imao da pripremi sanitet za sledeći rat koji se očekivao¹⁵. Prvo što je po postavljenju učinio bilo je da uz pomoć načelnika Štaba Vrhovne Komande, pukovnika Ljube Ivanovića, ubedi ministarstvo vojno u potrebu uvođenja u sastav saniteta nosioca ranjenika sa obrazloženjem da se „u prošlom ratu dešavalo da su čitave gomile boraca izlazile iz stroja da bi iznele po gdekojeg ranjenika iz bojnice“, a da je „u izgubljenim bitkama mnogo ranjenika ostajalo na bojištu na milost i nemilost neprijatelju“.

Na pozitivnim i negativnim iskustvima iz minulog rata radilo se na dva koloseka: prvo, preko ministra vojnog zatraženi su od korpusnih komandi „određeni predlozi“, a u isto vreme je u Sanitetskom odeljenju Ministarstva obrazovana komisija u sastavu: potpukovnik dr Filip Taisić i majori dr Josif Holec i dr Lazar Dokić koja je imala da predloži „sve izmene i dopune ustrojstva vojnog saniteta koje su se pokazale da su nužne usled učinjenog iskustva“, što je komisija i učinila krajem maja 1877. godine²⁰. U tome je došlo do zaključenja mira sa Turskom i time je prestao rad Vrhovne komande. Međutim, uskoro je počeo rat Rusije sa Turskom i Vladan se našao u Glavnom đeneralštabu kao načelnik Sanitetskog odeljenja, sa koga mesta je odmah predložio novu „Formaciju saniteta“ od 139 lekara, 165 lekarskih pomoćnika i 75 apotekara i pomoćnika²². Kako se ovaj broj nije mogao naći u Srbiji, ministar vojni je odlučio „da se za ovu celj uputi u inostranstvo, pr.A.N./ potpukovnik dr Vladan Đorđević i da se

otvori kredit pomenutom zastupniku /srpske Vlade u Beču²³. U svojoj III knjizi Istorije srpskog vojnog saniteta, dr Vladan opisuje svoje putešestvje po Austriji (Beč-Prag) u cilju angažovanja lekara i drugog osoblja za srpsku vojsku, koje se najvećim delom završilo bezuspešno²².

Pripremajući materijalna sredstva za rat, Vlada je za vojni sanitet odobrila sumu od 1 350 000 poreskih groša (22 500 zlatnih dukata, što je nažalost bila „samo jedan četvrti deo one sume koja bi bila nužna da sanitet jedne vojske od 5 korpusa bude kako valja opremljen“.

27. jula 1877, Ministarstvo vojno je svima načelnicima korpusnih saniteta poslalo detaljno uputstvo o merama koje se odmah moraju preduzeti, a Glavni Đeneralštab, sa svoje strane, zatražio je od ministarstva pomoć u angažovanju nedostajućeg sanitetskog osoblja, materijala i lekova, pribora i instrumenata, nabavku Esmarhovih paketića prve pomoći za svakog vojnika (oficiri da kupe sami) i predložio izradu „zemunica-baraka“ u koje bi se tokom zime mogle smestiti poljske bolnice „onde, gde u blizini nema ni sela ni kuća“, uz predlog lokacije za svaki korpus posebno²⁴.

Najzad, tokom novembra meseca izvršena je mobilizacija vojske, ponovo je obrazovana Vrhovna komanda i dr Vladan se vratio na mesto načelnika saniteta. Sa toga mesta on je odmah izdao naređenja svim korpusnim načelnicima o rasporedu svih poljskih bolnica, rezervnih i etapnih bolnica, njihovom kapacitetu i nužnoj opremi²⁰.

Drugi srpsko-turski rat, 1877-1878. godine

Nažalost, i u ovaj rat Srbija je ušla siromašna, još neoporavljena od prethodnog rata, ali je njena velika prednost u odnosu na Prvi rat bilo da u njemu nije bila sama, jer je Rusija već nekoliko meseci ratovala u severoistočnoj Bugarskoj, privlačeći glavninu turske vojske. Sa druge strane, što se tiče saniteta, Srbija nije mogla računati na pomoć ruskih dobrotvornih misija i pojedinaca, ali je Rusija preuzela obavezu da izdržava celu srpsku vojsku. Na frontove je Srbija izvela 138 000 vojnika, podoficira i oficira, dok je sanitet brojao 64 lekara i magistra hirurgije, 41 lekarskog pomoćnika i 25 apotekara i pomoćnika, tj. jedva jedna trećina formacijskih mesta. Sa kadrom bolničara i nosilaca ranjenika bilo je još gore, zbog tragičnog neshvatanja njihove uloge u ratu, tako da su umesto najzdraviji i najjači, u njih poslali najslabiji, defektni i oni starijih godišta. O odnosu prema sanitetu dr Vladan u svojoj knjizi navodi, kao najrečitiju ocenu, izveštaj jednoga od najsjajnijih srpskih sanitetskih oficira, Poljaka dr Vladislava Jasnjevskog, kasnije poznatog kao „vojnička majka“, kao pouku za sve buduće generacije sanitetskih oficira. Srpska vojska se u ovome ratu striktno pridržavala onovremenih međunarodnih propisa, što najbolje ilustruju podaci da su iz turskih niške i belopalanačke vojne bolnice evakuisani u Sofiju uz pratnju svi zatečeni turski ranjenici i sanitetsko osoblje. Možda još bolji primer je postupak potpukovnika dr Jovana Mašina, načelnika saniteta Šumadijskog korpusa koji je, u želji da svojim prisustvom osigura bezbednost nekoliko stotina turskih ranjenika i brojnog sanitetskog osoblja, među njima i nekoliko nemačkih lekara u turskoj službi, na čelu patrola prvi ujahao u oslobođeni Niš.

Kao rezultat ovoga rata rođena je još jedna značajna i, među najvećima, Velika niška vojna bolnica, čiji je prvi upravnik bio baš dr Vladan Đorđević. Ta bolnica je u svim kasnijim ratovima odigrala veliku ulogu u lečenju srpskih i zarobljenih neprijateljskih vojnika.

Suočen sa teškim ratnim uslovima (hladno zimsko vreme, siromaštvo opreme, nedostatak kadrova), sanitet je u ovome

ratu, relativno kratkih dejstava i dugotrajnog primirja sa polugodišnjim logorovanjem, dao sve od sebe da umanj patnje ranjenika i bolesnika i da spreči pojave epidemija, u čemu je najvećim delom uspeo: u toku borbenih dejstava poginulo je 667 vojnika, dok je u bolnicama umrlo (decembar-februar) 1 716 vojnika. U periodu logorovanja (mart-avgust, 1878) umrlo je 828 vojnika, u poljskim bolnicama lečeno je 6 793 ranjenika (umrlo 185) i 22 262 bolesnika (umrlo 1160)²⁰. Usled velikih napora, lekarski kadar pretrpeo je teške gubitke: umrli su tokom rata i primirja majori dr Stefan Nedok i dr Aleksandar Verminski, kapetani doktori Adam Đerman, Radivoje-Rada Petrović, Aleksa Đukić, Periša Šljivić, rezervista dr Andrej Bikl i nekoliko meseci kasnije, od posledica rata, dr Ilija Milijić.

Iz ovoga rata Srbija je izašla uvećana za 4 okruga i sa međunarodno priznatom nezavisnošću na Berlinskom kongresu 1878. godine. Njen sanitet, na čijem su čelu bili potpukovnici dr Filip Taisić u Ministarstvu vojnom i dr Vladan Đorđević u Vrhovnoj komandi, časno je izvršio svoju dužnost, oslonjen prvenstveno na domaće medicinske kadrove, uz nešto dobrovoljaca Srba iz Austrougarske.

Pored svoga neposrednog doprinosa tokom rata, dr Vladan je za buduće naraštaje ostavio nezaboravna pisana dela:

1. Istorija srpskog vojnog saniteta, knjiga II, sveska 1, 1893, o ratu 1876. na 343 stranice, u kojoj je, pored svega iznetog o pripremama i početku rata, dao i spisak svih učesnika, što je možda i najvrednije, jer o tome ne postoji nikakav drugi podatak;
2. Istorija srpskog vojnog saniteta, 1880, knjiga III, na 631 stranici. Bez nje danas o svemu što se u ovome ratu događalo ne bi znali ništa, jer sačuvanih dokumenata nema;
3. Dva spisa ličnih uspomena iz rata: „Na granici“ i „Preko granice“, u kojima je osvetlio sve što se dešavalo u Vrhovnoj komandi, oko nje i u ratu uopšte;
4. 25 godina kasnije, 1907, dve knjige uspomena „Srpsko-turski rat“;
5. U novosadskom „Javoru“ 1 882 članka o sanitetu Moravsko-timočke vojske.

Posle Oslobođilačkih ratova

Sa zaključenjem mira prestala je sa radom Vrhovna komanda i dr Vladan napušta aktivnu vojnu službu i prelazi u Ministarstvo unutrašnjih dela za načelnika Sanitetskog odeljenja. Time se istovremeno oprostio od svoga hirurškog delovanja, ali je istovremeno razvio široku organizacionu delatnost od 1878. do 1884. godine, uključujući i temeljne reforme u sanitetu i prvi Zakon o njemu. Potom prelazi na dužnost predsednika beogradske opštine, na kojoj za godinu dana sređuje pitanje vodovoda i kanalizacije i seobu varoškog groblja sa Tašmajdana na Karaburmu.

U avgustu 1885, zbog koncepcijskog sukoba, napušta ovu dužnost i vraća se u vojnu službu, u vreme priprema za rat sa Bugarskom.

Pripreme i rat sa Bugarskom 1885. godine

Samo što se našao na raskršću karijere, dr Vladan Đorđević dobija iz Ministarstva vojnog poziv na sastanak 11. septembra, na kome Kralj Milan njemu i trojici aktivnih pukovnika srpske vojske saopštava da od toga dana neslužbeno funkcionišu kao Vrhovna Komanda. Da je Vladan tada već bio sanitetski pukovnik vidi se iz Šematizma koji je

izdalo Ministarstvo vojno juna meseca 1885, u kome se kao datum Ukaza po kome je unapređen u čin rezervnog pukovnika navodi 28. februar 1884. godine. Videviši da se ozbiljno priprema novi rat u kome treba spremati sanitet za vojsku od 60 000 ljudi, dr Vladan je odmah počeo da prikuplja podatke o sanitetskom osoblju koje se nalazilo u Srbiji: lekara je u Srbiji bilo 104, od toga u vojsci 22, u građanstvu i privatnih 82; lekarskih pomoćnika u vojnoj službi 20, u građanstvu 11 (ukupno 31); apotekara je u vojsci bilo 11, a u građanstvu 38 (ukupno 49)²⁵.

Pored ovih kadrova, za ratnu službu su se dobrovoljno mogli organizovati i studenti medicine, stariji u činu poručnika, mlađi u činu potporučnika.

Zbog malog broja vojnih lekara, dr Vladan odmah je predložio da se svi građanski lekari unaprede u činove rezervnih oficira, po principu, najistaknutiji u majore, okružni fizikusi u kapetane 1. klase, a sreski, opštinski i privatni, u kapetane 2. klase. Kraljev Ukaz o tome izašao je 14. septembra, a istovremeno i „Raspored sanitetskih aktivnih i rezervnih oficira i ostalog sanitetskog osoblja“. Na Vladanov zahtev glavni apotekar vojske, major Alojz Helih, obavestio ga je 12. septembra „držim da sada imamo u zemlji dovoljno lekova da podmirimo sve potrebe naše vojske i u vanrednom stanju za najmanje dva meseca“, na osnovu čega dr Vladan zaključuje da je „mobilizacija vojske zatekla glavno apotekarsko slagalište prilično spremno... i to se ima zahvaliti jedino uvidavnosti glavnog vojnog apotekara.. što se nažalost ne može kazati ni za upravnika državnog slagališta vojnosanitetskih pribora, ni za one koji su u mirno doba rešavali šta treba da je svagda spremno u magacinu srpskog Društva Crvenog Krsta...“. Naime, popis u glavnom sanitetskom slagalištu pokazao je „dugačku čitulju nepotrebnih stvari koja pre liči na spisak nekakve telalnice sa bit-pazara nego na inventar jednog vojnog depoa“ i to sve posle „onako gorkih iskustava iz dva Srpsko-turska rata“, jer „uprava vojno-državnog saniteta za sedam godina mira ne spremi takoreći ništa za sanitetsku opremu svoje vojske na slučaj rata...“. Slično je bilo i sa magacinima društva Crvenog Krsta u Beogradu, „tu ima svačega, čak i kitajskih lepeza i jedna mašina za sladoled, ali od zavojnog materijala samo 213 Esmarhovih paketića, 4 lekarska etuvija i 8 etuvija za operacije“²⁵.

Upoređujući potrebe sa postojećim, dr Vladan kaže „da su se pojedine divizije kretale iz svojih teritorija u mesta koncentracije bez ikakvog sanitetskog pribora“, samo Dunavska divizija beše prilično opremljena, a za ostale divizije trebalo je takoreći tek sve nabavljati“²⁵. Stoga je on, zajedno sa sanitetskim referentima divizija, utvrdio „generalno trebovanje za sanitetsku opremu cele vojske“, na osnovu koga je ministar vojni naložio Sanitetskom odeljenju ministarstva da „u što mogućem kratkom roku nabavi o trošku vladinih kredita za mobilizaciju aktivne vojske sve one zavojne pribore, instrumente i ostale vojnosanitetske pribore koji su pobrojani u priloženom spisku“²⁶. Nažalost i pored svega došlo je do otezanja i nerazumevanja u Ministarskom savetu oko nabavke pa je „divizija za divizijom kretala iz Niša takoreći bez ikakvih zavojnih pribora“. Tek energičnom reakcijom ministra vojnog, novi sanitetski pribori počeli su stizati u Niš krajem oktobra, a mnogi, kada je rat već počeo.

29. oktobra Štab Vrhovne komande je premešten u Pirot. Problemi se nastavljaju, ovoga puta sa sanitetskom opremom, fijkakerima i sanitetskim železničkim vozom, potom sa smeštajem vojske u pozno jesenje doba, bez dovoljno šatora, u nehygijenskim uslovima i teškoćama u pripremanju hrane, pojavom sumnjivih razboljevanja od zaraznih bolesti. Problema je bilo i u organizovanju etapnih bolnica i smeštaja poljskih bolnica²⁵.

U noći 1/2. novembar 1885. oglašen je rat Bugarskoj. Kralj Milan je preuzeo vrhovnu komandu nad vojskom i vojska je prešla granicu. Tok ovoga nesrećnog i nepotrebnog rata, započet brže-bolje i samo sa aktivnim jedinicama srpske vojske, u toku koga je ona napredovala do Slivnice da tamo bude poražena od ujedinjenih bugarsko-rumelijskih pukova, završio se neslavnim povlačenjem od 8. novembra, privremenim gubitkom Pirota i primirjem, pod pritiskom velikih sila, 16. novembra. Aktivne divizije su pretrpele sledeće gubitke: Drinska divizija - 1 938 na brojno stanje od 8 233 vojnika; Šumadijska - 1 813 od 7 157 vojnika; Dunavska - 1 815 od 8 425 vojnika; Moravska - 626 od 7 559 vojnika i Timočka 505 od 6 002 vojnika, ukupno poginulih, umrlih i nestalih 6 697 od 37 376 ili 18,5%²⁵.

Najveći ljudski gubitak u sanitetu je bio mladi major dr Ljubomir Vesović, referent saniteta Drinske divizije koji je kod Slivnice poginuo od topovske granate, a najveći moralni gubitak srpske vojske je bio gubitak ugleda u zemlji i inostranstvu, sve do Balkanskih ratova 1912/13. godine. Ipak, u njemu je bilo, što se tiče saniteta, i pozitivnih primera za budućnost. Prvo, bilo je uspešno organizovanje Niša u glavni bolnički centar, za šta je najveću zaslugu imao major dr Laza Lazarević, drugo, brzo organizovanje sanitetskog voza koji je do Kragujevca i Beograda brzo prenosio ranjenike na dalje lečenje i treće, sistematsko uvođenje u hiruršku praksu antiseptičnog pristupa (kasnije aseptičnog) u obradi i zaštiti rana, što je posle pruske vojske u prusko-francuskom ratu drugi poznati primer. Uz to, pokazalo se da je za kasniji tok izlečenja rane bila odlučujuća primena Ezmarhovog antiseptičnog prvog zavoja.

Na osnovu kratkog, ali nesrećnim događajima bogatog sanitetskog iskustva, dr Vladan je u januaru 1886. podneo Kralju Milanu referat „o kompletovanju sanitetske opreme vojske, o manama u samom ustrojstvu poljske vojnosanitetske službe koje bi valjalo blagovremeno popraviti“. Nešto kasnije, 3. februara, referent saniteta Nišavske vojske, potpukovnik dr Mihailo Marković, protivno pravilima službe, zaobišavši svoga neposredno pretpostavljenog dr Vladana, podnosi Kralju svoj referat „po usmenom naređenju Vrhovnog komandanta Kralja“ u kome predlaže projekat preustrojstva vojnog saniteta, između ostalog o uvođenju drugog lekara u puku, o smanjenju poljskih bolnica sa 200 na 100 kreveta i o uvođenju u hirurški rad antiseptice, koju je uspešno primenjivao u svojoj diviziji. Na margini referata Kralj stavlja zabelešku: „Misli izložene u gornjem referatu potpukovnika dr Mihaila Markovića usvajam“.

U vreme podnošenja ova dva referata Kralj šalje dr Vladana u inspekciju vojnih bolnica u Timočkoj Krajini i za njegovog zamenika u odsustvu određuje baš dr Markovića, čime priprema tiho uklanjanje dr Vladana sa njegovog položaja. Tako je dr Vladan sa mesta dugogodišnjeg Kraljevog ličnog i porodičnog lekara i ljubimca i ratnog rukovodioca vojnog saniteta uklonjen kraljevskim pučem, sprovedenim tiho, kao kazna za teške sanitetske događaje koji su se tokom vojnih dejstava dešavali tokom povlačenja u zimskim uslovima, kako u vidu pojava neorganizovanog povlačenja, tako i zbog pojave epidemijskih bolesti, pre svega trbušnog tifusa. Na taj način, Kraljica Natalija je najzad dočekala trenutak ispunjenja svojih dugogodišnjih animoziteta prema dr Vladanu.

Kako je u vreme njegovog puta po Krajini, 19. februara 1886. bio zaključen mir, Vrhovna Komanda je samim time bila raspuštena i dr Vladan nije imao gde da se vrati na dužnost, a već 1. marta je izašao u Službenom listu mirnodopski raspored i rang-lista aktivnih oficira u kome je

na mestu načelnika saniteta u ministarstvu stajalo ime potpukovnika dr M. Markovića, dok je Vladanovo ime nestalo, slično kao što se 1859. desilo sa dr Emerihom Lindenmajerom po povratku Kneza Miloša iz izganstva na vlast. Kralj Milan, onakav kakav je bio, lako se poigrao i sa njime, kao i sa mnogim drugim svojim trenutnim ljubimcima, iako je dr Vladan njemu bio verni i odani prijatelj i privrženik dinastije Obrenović. Pa i ovoga puta, iako ga je grubo otpustio, dr Vladan je posle nekoliko meseci postao ministar prosvete i vera i na tome mestu se zadržao sve do Kraljeve abdikacije. Kasnije, bio je ministar u više resora i u više Vlada, srpski poslanik u Atini i Carigradu, najzad i predsednik srpske Vlade (1897-1900) koju je sopstvenom ostavkom oborio u znak protesta zbog ženidbe Kralja Aleksandra Obrenovića sa, starijom od sebe, udovicom Dragom Mašin. Taj ostatak njegovog građanskog života i rada zahteva drugu priču.

Posle ratova

Prestankom vojne službe na kraju rata, Vladanova vojnička karijera se definitivno završila. Međutim, on nije zaboravio da ispuni svoj dug prema vojnom sanitetu čiji je ratni načelnik bio u svim dotadanjim ratovima: 1886. godine izlazi „Istorija srpskog vojnog saniteta“, knjiga IV, Srpsko-bugarski rat, a 1893. već odavno iščekivana i zaboravljena prva sveska II knjige „Istorije“ o pripremama, uvodu i početku Prvog srpsko-turskog rata 1876. Pored njih, Vladan je u svome časopisu „Otadžbina“, koji je sa prekidima izdavao od 1875. do 1892, puštajući između ostalog da i oficiri vojničke karijere objavljuju svoja sećanja i analize minulih ratova, već iste godine u članku „Slivnica, treći rat, 1885/86“ izneo vrlo „... голу i i gorku istinu“ o njemu, zbog čega ga je Kralj Milan optužio svojeručno pisanom tužbom „zbog izdavanja državnih tajni“, ali, kako reče dr Vladan „srećom ondašnji sudovi svih istancija nađu da u Srbiji nema nikakvog zakona koji zabranjuje pisati istoriju, i oslobodiše pisca“.

Vladan, kao vojni pisac, ostavio nam je originalnu, živu i dokumentovanu sliku o razvoju i radu srpskog vojnog saniteta u miru i ratu, sliku svojih muka i posrtanja zbog nemaštine, nekulture i nerazumevanja njegove uloge, njegovih ratnih nevolja i požrtvovanja, i oživeo likove nekolicine sjajnih sanitetskih oficira. Svojim otvorenim karakterom, svojom vulkanskom prirodom i neobuzdanom snagom svoje ličnosti delio je packe onima sa kojima se nije slagao, kritikovao i bio kritikovan, delio i primao udarce, a sa svojom inteligencijom i renesansnim interesovanjem ostao jedan od retkih koji je „znao sve“. Ali, kao pčela koja leti od cveta do cveta, nije imao vremena ni strpljenja da se na nečemu zaustavi, te je tako žrtvovao svoj hirurški dar u korist karijere vojnog i građanskog rukovodioca, kasnije istoričara, književnika, prevodioca, novinara, političara, kao neki srpski Leonardo da Vinči XIX veka. I takav, kakav je, bio je uz dr Lindenmajera i tihog dr Belonija „najkrupnija, najpoznatija i najznačajnija ličnost srpskog vojnog i građanskog saniteta“ XIX veka, njegov predvodnik u ratovima koje je Srbija tada vodila. Lično pošten, bio je i ostao siromah koji je, lišen jedno vreme penzije, morao novinarskim radom da izdržava svoju mnogobrojnu porodicu. U vihoru događaja koji su karakterisali srpsku istoriju, bio je čas na vrhu, čas u ponoru, doživевši čak i da 1906. godine provede šest meseci na robiji, ponovo „zbog odavanja državne tajne“ u njegovom dvotomnom delu „Kraj jedne dinastije“.

Doživješi kao penzioner srpske pobjede 1912, 1913. i 1914, srpsku tragediju 1915, konfinaciju u Austriji 1916-1918. i srpsku renesansu 1918, umro je u banji Baden kod Beča 31. avgusta 1930. godine, a sahranjen od države, koju je verno služio u Beogradu, na groblju koje je on stvorio i koje nosi njegovo ime.

Ne gledajući njegove druge velike zasluge za razvoj kako vojnog, tako i civilnog saniteta, on je vojnosanitetsku historiografiju bezmerno zaslužio svojim delima, jer je tokom sledećih decenija i ratova u kojima je Srbija učestvovala, dobar deo arhivske dokumentacije propao ili se izgubio tako da bi bez njih, kao i knjige prvog srpskog sanitetskog rukovodioca štab-doktora dr Emeriha Lindenmajera, mi o tim događajima danas vrlo malo znali.

Najbolji primer je, upravo, dr Vladan, od koga u Vojnom arhivu postoji samo jedan sačuvani dokument, njegova kondukt lista iz 1974. i nekoliko Ukaza u Službenim vojnim listovima.

Koliko je bio cenjen u izemlji i inostranstvu govori njegovo članstvo u stručnim i naučnim društvima: redovni član Srpskog učenog društva (1869), redovni član lekarske komore u Beču (1870), redovni član Antropološkog društva u Beču (1871), redovni član i osnivač Srpskog lekarskog društva (1872), počasni član Zbora liječnika Hrvatske i Slovenije (1875), dopisni član Društva slavenskih liječnika, Zagreb (1875), dopisni član Španskog higijenskog društva, Madrid

(1883), dopisni član belgijskog društva za javnu higijenu, Brisel (1885), dopisni (1882) i redovni (1888) član Srpske Kraljevske Akademija Nauka, redovni član Društva za diplomatsku istoriju, Pariz (1892), počani član Grčkog književnog društva „Parnas“, Atina (1892), počasni član Grčkog književnog društva „Silogos“, Carigrad, (1895), počasni član Ruskog areološkog instituta, Carigrad (1895) i počasni član Srpskog društva Crvenog Krsta (1905).

Nosilac je velikog broja domaćih i stranih odlikovanja koja oslikavaju obe njegove karijere, vojničku i građansku. Od domaćih odlikovanja, to su: 1876 – Takovski krst na prsima, Takovski krst o vratu; 1878 – Krst Srpskog društva Crvenog krsta; 1883 – Takovski krst sa mačevima, Sveti Sava II reda; 1888 – Sveti Sava I. Reda; 1894 – Beli orao V reda, Medalja Miloša Velikog, Zlatna medalja za revnosnu službu; 1897 – Beli orao IV reda; 1898 – Takovski krst I. reda; 1899 – Orden Miloša Velikog II reda; Spomenice ratova 1876, 1877/78 i 1885²¹.

Strana odlikovanja su: 1871 – nemačka Medalja za revnosnu službu u ratu, nemačka Medalja Vilhelma Velikog; 1877 – ruski Orden Svete Ane II reda; 1893 – grčki orden Svetog Spasitelja I. Reda; 1894 – turski orden Medžidije IV reda; 1897 – turski orden Medžidije I. reda; 1898 – turski orden Osmanlije sa briljantima I. reda, persijski orden Lava i Sunca I. reda.

L I T E R A T U R A

- Kondukt-lista iz 1874 godine, Vojni arhiv, pop. 14, kut. 19, reg. 2/1, list 165–166.
- Subotić VM.* Dr Vladan Đorđević, Spomenica 50-godišnjice književničkog rada, Beograd: Srp. lek. Društvo; 1910. pp. 1-164
- Spomenica 100-godišnjice Prve muške gimnazije u Beogradu 1839–1939, Beograd, 1939; p. 446
- Đorđević V.* Istorija srpskog vojnog saniteta, knjiga II, sv.1. Beograd; 1893. pp. 2–3, 11–12, 147, 182–186, 300, 331–336.
- Vrhovna komanda, Operativno odeljenje: Šematizam srpske dejstvjuće vojske u ratu za oslobođenje i nezavisnost 1877/78, Niš, 1878. Centar za vojnonaučnu dokumentaciju i informacije, Beograd.
- Đorđević V.* Istorija srpskog vojnog saniteta, knjiga 1, Beograd; 1879. pp. 225–227, 245.
- Schoenbauer L.* Das medizinische Wien, Kapitel Theodor Billroth, zweite Ausgabe, Wien: Urban & Schwarzenberg; 1947. pp.303–4.
- Đorđević V.* Vojno-lekarska pisma. Beograd; 1872.
- Đorđević V.* Istorija srpskog vojnog saniteta, knjiga 1, Beograd; 1880. pp. 289–290, 368.
- Đorđević V.* Sanitetski poslovi u Srbiji. Beograd; 1872. pp. 1–37.
- Đorđević V.* Narodna medicina u Srba. Novi Sad; 1872. pp. 1–17.
- Đorđević V.* Načela vojne higijene. Beograd; 1877. pp. I–XII+1–362.
- Đorđević V.* Bolničarska služba po prajskoj i švajcarskoj inštrukciji. Beograd; 1874. pp. I–XIV+1–214.
- Ministarstvo vojno, E. No.443/24. 01. 1875 (cit. iz 9), 412–431.
- Ministarstvo vojno, 1553/13.03.1875, (cit. iz 9) 432.
- Šematizam Knjažestva Srbije za 1876. p. 80.
- Ministarstvo vojno, F.No.2281/19.03.1876, pop. 1, kut.8, fascikla 1, dok. 50/1.
- Ministarstvo vojno, E. S. Br. 135/21.03.1876, (cit. iz 3), 134–136.
- Ministarstvo vojno, Đ. Br. 474/1.0.1876, (cit. iz 3), 137–144.
- Đorđević V.* Sanitet Moravsko-Timočke vojske 1876. Javor, Novi Sad; 1884. pp. 965–1972.
- Kancelarija Kraljevih Ordena: Šematizam odlikvanih lica u Kraljevini Srbiji, knjiga I, Beograd (1865-1894), 1894. i II (1895-1900), Beograd, 1900.
- Đorđević V.* Istorija srpskog vojnog saniteta, knjiga III, Beograd;1880. pp. 1–3,4 8, 12–16, 18, 20–35, 36, 75–80, 82–92, 115.
- Ministarstvo vojno, Pov. E.S.br.18/19.08.1876 (cit. iz 22)
- Glavni đeneralštab, S.Đ.br.291/9.11.1877 (cit. iz 22) 56–59. i 65–69.
- Đorđević V.* Istorija srpskog vojnog saniteta, knjiga IV, Beograd; 1886. pp. 4, 34–47, 51–55, 64, 75, 78, 79–105, 106–144, 285–293, 302, 534.
- Ministarstvo vojno. Depeše L.br.1823 i 1829/29.09.1885 (cit. iz 25) 65.